

Памятники раннего палеолита Венгрии

Резюме

Основываясь на работах венгерских исследователей палеолита, автор дает характеристику мустьерского материала Венгрии. В статье приведены подробные сведения о географическом положении памятников, их стратиграфии, флоре и фауне, дана технико-типологическая характеристика индустрий. Используя схему культурного расчленения раннепалеолитических памятников, предложенную В. Н. Гладылиным, автор выделяет на территории Венгрии татскую мустьерскую культуру, пытается проследить аналогии ей в соседних районах Среднедунайской низменности.

Л. С. КЛОЧКО

Реконструкція скіфських головних жіночих уборів (за матеріалами Червоноперекопських курганів)

Скіфські головні убори привертають увагу вже не одного покоління археологів. Хоча перелік імен вчених, що займалися їх дослідженням, не дуже великий, але проміжок часу, коли це питання порушувалось у спеціально присвячених йому працях, становить приблизно 60 років¹. За цей період археологія збагатилася новими даними про різні типи головних уборів, а також про те, яку роль вони відігравали в поховальному обряді скіфів. В останній час з'явилися ретельно документовані знахідки фрагментів головних уборів, які дають підставу реконструювати їх форму з мінімальною кількістю гіпотетичних припущень². Власне, відтворення форми убору — головне завдання всіх досліджень з даної теми, бо це класифікаційна ознака, яка несе основне функціональне навантаження. Ні матеріал, ні спосіб виготовлення не можуть бути ознакою типу убору. Функціональні особливості його характеризує тільки форма, що являє собою внутрішню єдність крою та способу носіння³.

Для реконструкції форми жіночого скіфського головного убору необхідна точна фіксація фрагментів останнього, правильна інтерпретація деталей — металічних прикрас тощо, нарешті, аналіз зображень головних уборів на зразках стародавнього мистецтва. На нашу думку, саме ці відправні точки можуть бути також критеріями оцінки правильності реконструкції.

У спеціалістів викликали інтерес фрагменти головних уборів, знайдені в кургані № 22 поблизу радгоспу «Червоний Перекоп» Херсонської обл. У двох похованнях кургану (пох. №№ 1, 2) виявлено металеві прикраси жіночих головних уборів, причому в похованні № 2 вони були зафіксовані *in situ*. На цій основі керівник експедиції О. М. Лес-

¹ Степанов П. К. История русской одежды, вып. 1. Петроград, 1915; Ростовцев М. И. Эллино-скифский головной убор.— ИАК, вып. 3. СПб., 1917, с. 63; Бровка Г. Н. Женские головные уборы Чертомлыцкого кургана.— ИГАИМК, т. 1. Петроград, 1921, с. 169. Граков Б. Н. Скифы. М., 1971, с. 104; Петренко В. Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э. М., 1967; Ильинская В. А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья. К., 1968, с. 124—126; Ильинская В. А. Золоті прикраси скіфського архаїчного убору.— Археологія, 1971, 4, с. 73.

² Киевский музей исторических драгоценностей. К., 1974, рис. 36 (реконструкція жіночого убору Б. М. Мозолевського).

³ Прилипка Я. П. Класифікація народних головних уборів.— Народна творчість та етнографія, 1970, 5, с. 27.

Таблиця 1

Метопіда	Ажурні стрічки, орнаментовані квітами	Ажурні дугоподібні пластинки з розлісним орнаментом	Стрічки, орнаментовані зображенням грифона	Прикраси покривала	Скроневі підвіски
32 × 2,3 (см)	1) 15,6 × 3,3 (см) 2) 15,6 × 3,3 (см) 3) 15,6 × 3,3 (см)	4) 24,5 × 2,8 (см) 5) 24,5 × 2,8 (см)	6) 11 × 2,1 (см) 7) 11 × 2,1 (см) 8) 11 × 2,1 (см) 9) 11 × 2,1 (см)	54 бляшок із зображенням коня	Дротяні кільця (4 см)

ков відтворив парадний головний убір знатної скіф'янки⁴. У Київському музеї історичних коштовностей експонується жіночий убір, для якого використано фрагменти з поховання № 1, причому взято за основу згадану вище реконструкцію убору⁵. Але, якщо оцінювати її за вказаними критеріями, можна виявити помилки, яких слід уникати в наступних реконструкціях. Саме це і є метою даної статті.

Комплекс деталей головного убору з поховання № 2 складається з 10 пластинок різного розміру.

Метопіда вкрита зображеннями розеток, лотосових пальмет і (традиційно) овами (табл. 1).

Ажурні пластинки (№ 1—5) орнаментовані квітами лотосу та арацеї, що переплітаються листям аканту. Вишуканий орнамент наближується до композицій дугоподібних пластинок з Деева кургану, горита з Чортомлика, Мелітопольського кургану⁶.

Інший тип золотих прикрас являють пластинки, позначені в таблиці №№ 6—9. На кожній з чотирьох стрічок зображені по три пари тварин, що стоять в однакових позах, повернуті мордами одна до одної, з піднятою передньою лапою, яка торкається лапи протилежної тварини.

Таким чином утворюються ніби арки, над якими зображено солярний знак. Перша пара ліворуч — це крилатий бик та грифон, а між їхніми лапами зображений коник. Центр пластини займають два грифони та розташований посередині між ними їжак. Праворуч розміщені грифон і сфінкс, а між ними — скарабей. Прямий аналогій зображенням цієї групи прикрас немає, але найближчими є композиції штампованих стрічок з Чортомлика, Товстої Могили, Єлизаветівського кургану⁷.

Всі золоті деталі головного убору з поховання № 2, як уже зазначалось, були зафіксовані *in situ*, але, на жаль, не на черепі небіжчиці (в похованні кістяк відсутній). Для відтворення форми убору велику роль відіграє аналіз розташування цих прикрас на голові. В даному разі фіксація фрагментів у похованні не дає документованого матеріалу для реконструкції убору.

Аналізуючи схему розташування фрагментів головного убору в похованні, можна прийти до висновку, що його виготовлено з цупкого матеріалу⁸. Коли зверху впала стеля поховальної камери, він зім'явся, сплющився так, що обід з підвісками, який облямовував убір, «ліг» на метопіду. Інші золоті прикраси розлетілись в різні боки,

⁴ Лесков О. М. Скарби курганів Херсонщини. К., 1974, с. 96.

⁵ Експозиція Київського музею історичних коштовностей.

⁶ Онайко Н. А. Античний импорт в Придніпровье и Побужье в IV—II вв. до н. э.—САИ, Д1—27. М., 1970, с. 25, табл. XXI, XXXIV.

⁷ Там же, табл. XXXV (с); КМИД, 1974, с. 36.

⁸ Боровка Г. Н. Вказ. праця, с. 186.

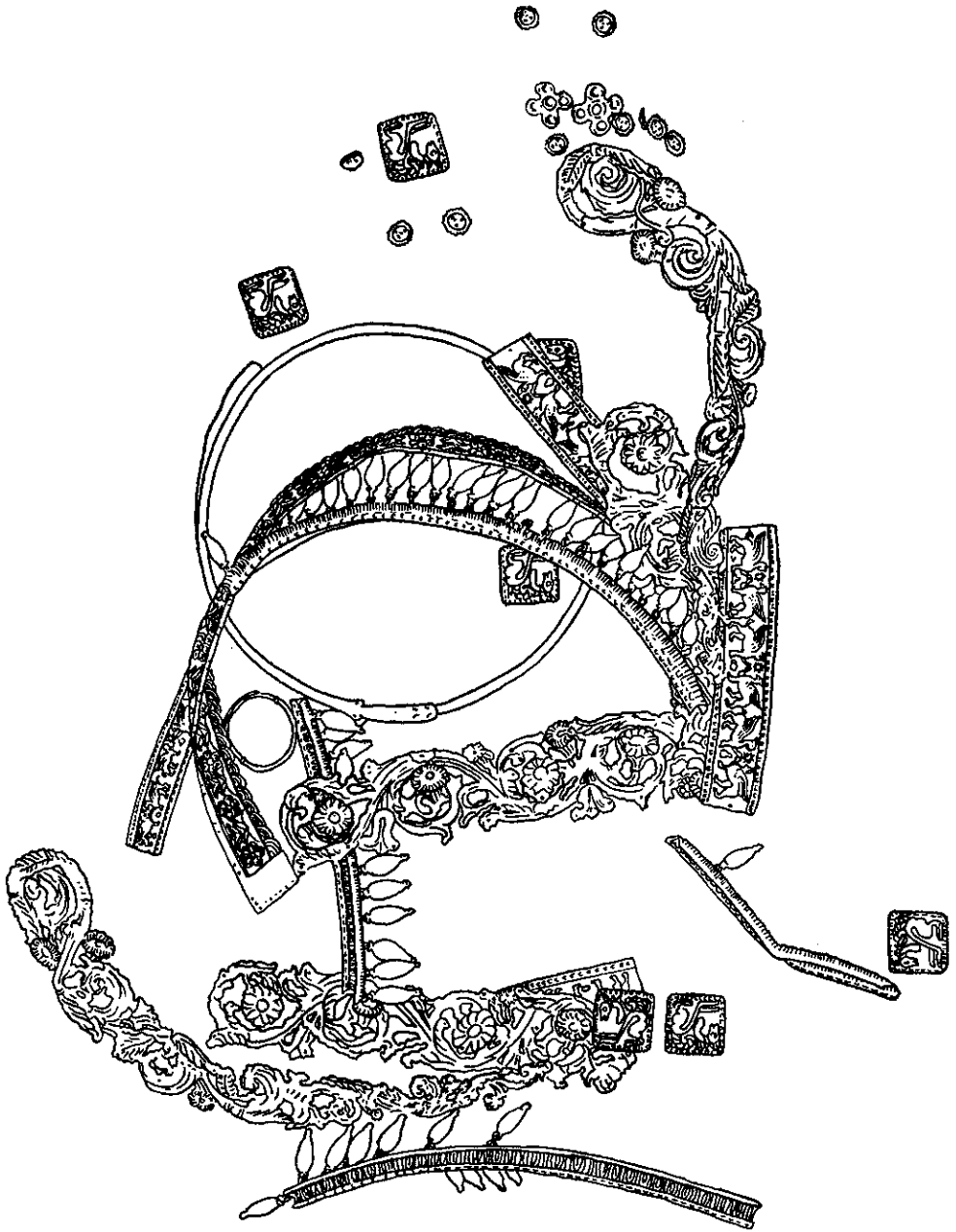

Рис. 1. Схема розташування фрагментів убору в похованні № 2 (курган № 22 поблизу радгоспу «Червоний Перекоп»).

про їх місце на уборі можна сперечатись, як і у всякому іншому випадку, коли в похованні нема кістяка (рис. 1). Біля лівого і правого країв метопіди лежали пластинки із зображенням грифонів, причому права була перевернута. Зліва над метопідою знайдені дві пластинки: одна орнаментована квітами, а над нею — друга з грифонами. Паралельно метопіді, торкаючись її з двох боків, лежала ще одна пластинка, орнаментована квітами, а третя така ж стрічка — на відстані 20 см від метопіди; під нею — стрічка з зображенням грифонів. Дугоподібні пластинки повернуті вниз широкими (по відношенню до

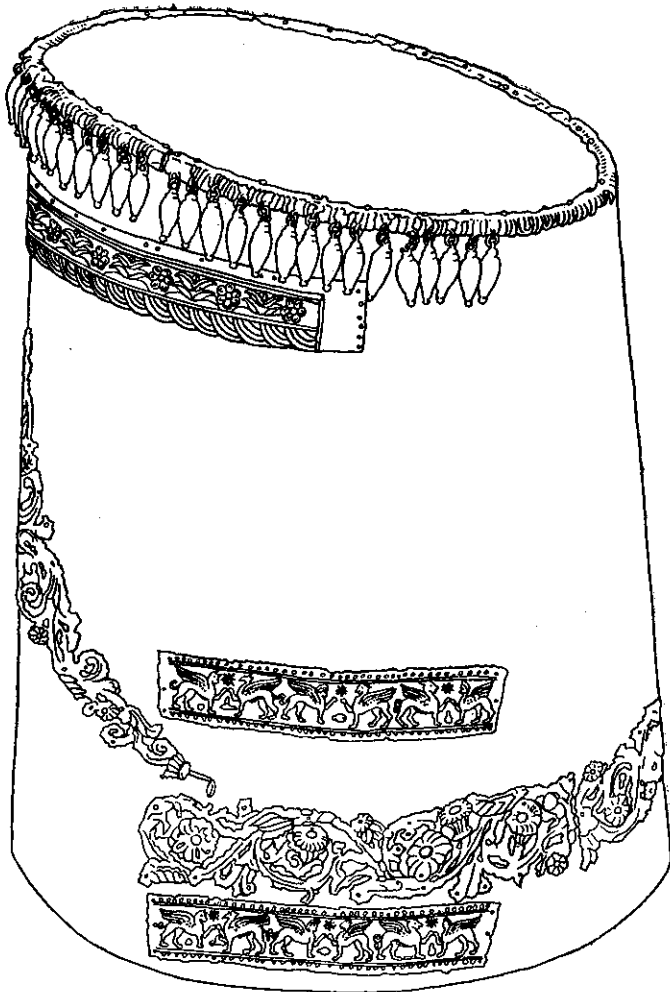

Рис. 2. Реконструкція головного убору з поховання № 2 (за О. М. Лесковим).

метопіди) кінцями, одна на відстані 10 см від метопіди зверху, друга нижче від неї на відстані 15 см.

Важко визначити положення прямокутних бляшок з зображенням коня, які, можливо, прикрашали покривало. Всього в похованні їх було 54. Між фрагментами головного убору зафіксовано сім бляшок.

О. М. Лесков відтворив головний убір, що має вигляд масивного шолома, загальна висота якого 40 см. Він сягає плечей, а над чолом піднімається на 20 см. Верхній край убору оточує обідок з амфороподібними підвісками, під якими розміщена метопіда (?), а нижче прикріплені дугоподібні пластинки. Вони з'єднані над чолом широкими кінцями і розходяться в різні боки ввігнутими дугами. Під цими пластинками був виріз для обличчя. На скронях і на потилиці убір прикрашений трьома з'єднаними разом стрічками, орнаментованими квітами. Вище та нижче цього ряду прикрас розміщені пластинки (по дві з кожного боку), на яких зображені три пари тварин (рис. 2).

Убір, що його реконструював О. М. Лесков, очевидно, не мав покривала, але дослідник не пояснює наявності прямокутних бляшок серед фрагментів убору в похованні. Не характеризує і розміщення метопіди в верхній частині убору. Місце, функції подібних стрічок

довжиною 30—40 см визначені М. І. Ростовцевим⁹ та іншими авторами не тільки на підставі аналізу металевих прикрас, але й точної фіксації останніх на черепі небіжчці.

В даному разі начільна стрічка лежала на гривні, під іншими деталями убору, тому, очевидно, немає підстав вважати, що вона кріпилась до верхньої частини головного убору, над всіма прикрасами. Розташування ажурних стрічок, дугоподібних пластинок, вузьких золотих блях у похованні (за схемою) також не дає змоги розмішувати їх на потилиці та скронях. Крім того, наявність прямокутних пластинок і веслоподібних шпильок може свідчити про те, що головний убір мав покривало — це ще раз вказує на помилковість визначення його форми.

О. М. Лесков відзначає, що згаданий убір має аналогію серед парф'янських пам'яток, але не наводить їх¹⁰. На наш погляд, він відповідає зображенню на бронзовій фігурці лева з людською головою, яка датується VIII—VII ст. до н. е. і походить з розкопок Тейшебаїні — це тіара, прикрашена рогами¹¹.

Костюм (одяг, головний убір, а також зачіска) — елемент консервативний, з другого боку, він схильний до запозичень та наслідування, проте в даному разі важко уявити можливість таких далеких аналогій у часі. Крім того, відсутність зображень подібних уборів серед пам'яток Північного Причорномор'я, наявність у похованні слідів покривала, метопіди, розташування пластинок в основному над начільною стрічкою (рис. 1) — все це змушує шукати іншої форми убору, яка буде логічно об'єднувати всі фрагменти, поєднуватись з покривалом та метопідою.

Основні типи головних уборів, характерних в цей час для широкого ареалу східних культур іраномовних племен, можна встановити за рядом зображень.

Серед пам'яток мистецтва Північного Причорномор'я є чимало жіночих образів, що уособлюють грецьких та варварських богинь, голови яких увінчують убори, різні за формою. Їх можна поділити на дві групи: типово грецькі та «варварські», назви яких у нашій літературі не визначені.

Найбільш поширеним типом убору був калаф. За визначенням Л. Стефані, він мав вигляд невисокого кошика, що поступово розширюється догори¹². Такий убір був культового призначення — в ньому виконували обрядові танці на честь богів життєдайних сил природи. В калафі найчастіше зображали Деметру та Кору як у теракоті, так і в торевтиці¹³. Калаф репрезентують, зокрема, античні вироби Північного Причорномор'я — сережки з Великої Близниці, де представлена нереїда, скульптурна фігурка Ніки, а також бляшки, що зображують танцівниць¹⁴.

Класичний грецький калаф ми бачимо на голові у «варварських» богинь. Очевидно, його мав на увазі художник, коли сумарно подавав убір «рукокрилої та змієногої» Апі на пластинці з Неаполя Скіфського¹⁵. Ідентичний убір є на пластинці з Великої Близниці. На цих двох пластинках він зображений високо над чолом, на самій маківці, серед пишного волосся. Нижній діаметр його значно менший, ніж потрібно було б по окружності голови, верх плоский, рівний. Спе-

⁹ Ростовцев М. И. Вказ. праця, с. 100; Боровка Г. Н. Вказ. праця, с. 169.

¹⁰ Лесков О. М. Скарби курганів Херсонщини, с. 98.

¹¹ Рубинштейн Р. И. У стен Тейшебаини. М., 1975, с. 97—98.

¹² Стефані Л. Керченские древности в Имп. Эрмитаже, вып. 1. СПб., 1873, с. 16.

¹³ Там же, с. 17, 18.

¹⁴ Артамонов М. И. Сокровища скифских курганов. М.—Прага, 1966, с. 267, 273, 296.

¹⁵ Граков Б. Н. Вказ. праця, табл. XV.

реду убір має вигляд трапеції. Мабуть, такий же калаф на голові у богині, зображення якої вміщене на блюді з Чортомлика: він досить високий, з вузькою основою і сильно розширений догори¹⁶.

Виразний калаф класичної форми увінчує пишні локони богині, образ якої займає центральне місце на кінському налобнику з кургану Велика Цимбалка¹⁷. Калаф належить до уборів покрою «ток» — він жорсткий, складається з основи («дна») та стінки, яка може бути прямокутної чи трапецієподібної форми¹⁸. Грецький калаф (класичний) мав вузьку основу, і його носили на маківці голови, серед пишних кучерів.

Поширеними у жіночому грецькому костюмі були різної форми діадеми (стленгіди, стефани, ампіки)¹⁹. Зображення їх наявні в археологічних пам'ятках Північного Причорномор'я. Так, стленгіда, що її носили дещо вище лоба, закріплюючи шнурками біля вух та посередині, зображена на чолі рукокрилої богині на кістяній пластинці з Гайманової Могили.²⁰ Гострокутна стленгіда поєднується тут з калафом та великими підвісками. Грецький вазопис показує, що діадеми носили іноді по дві. Можливо, два убори такого типу зображені на жіночих скульптурних голівках з кургану № 4 поблизу с. Новоселиця²¹. Але це могла бути й стефана — своєрідна корона чи місяцеподібна діадема, яка своєю опуклою середньою частиною виділялась з волосся. Мабуть, Стефана прикрашає голову Деметри, маленьке скульптурне погруддя якої походить з кургану поблизу с. Балки Запорізької області²². Цього ж типу убір є на пластинці з Куль-Оби, де втілено образ зміеногої богині²³.

Інтерес становить убір на бляшках з кургану № 1 поблизу с. Волківці (Сумська область)²⁴. Жіноча голівка тут подана в фас. Кругле обличчя облямовують коси (по дві з кожного боку) та досить високий головний убір, який передано поперечними лініями, паралельними одна одній. Це зображення трактують як трансформований місцевим художником образ Деметри²⁵. Посередині та на скронях є три поздовжні риси, які, можливо, позначають убір типу калафа. Від скроневих рисок відходять поперечні, що на рівні вух закінчуються. Можливо, художник так передав покривало, що спадає від калафа. Але можна розглядати цей убір і як ампик чи стефану, з-під якої виглядають коси.

В Північному Причорномор'ї відомі зображення, що подають убори (різні за формою), відмінні від розглянутих грецьких. Серед однотипних зображень по-різному відтворено деталі сюжетів, у тому числі головні убори. Прикладом можуть бути прямокутні пластинки з фігурами богині на троні і скіфа, що стоїть перед нею²⁶. На пластинці з Куль-Оби бачимо низький убір циліндричної форми, передня частина якого опукло вигнута у вигляді стефани. Зверху на нього накинута намітка, що закриває його з потилиці та на скронях²⁷.

¹⁶ *Онайко Н. А.* Античний импорт..., табл. XXVIII.

¹⁷ Там же, табл. XXIII (426).

¹⁸ Методика конструирования головных уборов. Ростов-на-Дону, 1974.

¹⁹ *Велишский Ф. Ф.* Быт греков и римлян. Прага, 1878, с. 424.

²⁰ *Бидзиля В. И.* Отчет Запорожской экспедиции за 1970 г.— НА ИА АН УССР.

²¹ Древнее золото. М., 1975, с. 50.

²² КМИД, 1974, с. 57.

²³ *Граков Б. Н.* Вказ. праця, табл. XIV.

²⁴ *Ильинская В. А.* Скифы днепровского лесостепного Левобережья. К., 1968, с. 124.

²⁵ Там же, с. 125.

²⁶ *Онайко Н. А.* Антропоморфные изображения в меото-скифской торевтике.— В кн.: Художественная культура и археология античного мира. М., 1976, с. 173.

²⁷ Там же, с. 175.

На пластинках з Чортомлика убір має вигляд начільної стрічки, що поєднується з наміткою, напнутою зверху. Важко судити, якої форми убір зображений на бляшках з Мелітопольського кургану: він дуже низький і нагадує скоріше стленгіду чи сфендону. Бляшки з Мордвинівського кургану репрезентують високий калаф (якщо виходити з загальних пропорцій зображення), на який зверху накинуте покривало²⁸.

Наведені зіставлення показують, що односюжетні бляшки відрізняються деякими деталями. Це, мабуть, обумовлюється художньо-технічним рівнем майстрів. Очевидно, в розглянутій серії виступає один і той же убір: циліндричної форми, з опуклою передньою частиною, він низько насунутий на лоб, тобто у нього основа має розмір, що дорівнює окружності голови. Саме так виглядає убір на пластинках з Куль-Оби, де ми бачимо найбільш чіткі рельєфи; всі інші бляшки виконані вже спрацьованим та підправленим штампом²⁹.

Такої ж форми убір — жорсткий, досить високий, майже циліндричної форми, з широкою основою — в нашій літературі теж називають калафом³⁰. Проте він відрізняється від грецького, класичного калафа, тому доцільніше визначати його як «скіфський калаф». Мабуть, саме цей убір зобразив художник на підвісках, де подано образ Кібели, з Мастюгинського і Любимівського курганів та з Товстої Могили³¹.

Головний убір на мастюгинських сережках намічений поздовжніми штрихами, що, розширюючись від скронь, звужуються до центру. Він глибоко насунутий на голову, верх плоский. Очевидно, перед нами «скіфський калаф». Убір такого ж типу, низько насунутий на лоб, на голові у богині, зображеної на сережках з Товстої Могили. Волосся сховане під ним. Поперечною рисою (паралельно краю убору), можливо, відділена метопіда.

Пізнаємо «скіфський калаф» і на підвісці з Любимівського кургану. Він досить високий, широкий в основі, а паралельні лінії, мабуть, позначають характер його прикрас (стрічки, що оперізують убір).

Досить виразно зображений калаф (скіфського типу), на голові богині з так званої сахнівської діадеми. Він майже циліндричної форми, не дуже високий, його верх плоский. Зверху убору спускається покривало³².

Бляшки з кургану Чортомлик, які були декором покривала, також мають зображення головного убору. Тут відтворена культова сцена: богиня в фас, зліва від неї чоловік, а справа — пальмета чи вогонь. На голові у богині убір, що нагадує калаф з широкою основою, але занадто низький³³. На пластинці дуже невиразно передані деталі. Так, здається, що покривало безпосередньо на голові жінки, а поверх нього надітий калаф, але від головного убору зверху також спускається покривало — з правого боку воно зображене довгим (до ліктя руки), а зліва нижній край його заходить за плечі і ховається за спиною.

З Олександропольського кургану походять три зображення богині: два з листового золота, третє бронзове³⁴. Бронзова бляшка подає тип убору, що являє собою митру чи башлик. Він характерний як для чоловіків, так і для жінок, наприклад у Передній Азії³⁵, і відрі-

²⁸ *Онайко Н. А.* Антропоморфные изображения..., с. 176.

²⁹ Там же, с. 176—177.

³⁰ *Археологія Української РСР*, т. 2. К., 1971, с. 144.

³¹ *Онайко Н. А.* Антропоморфные изображения..., с. 168, рис. 2 (а, б, в).

³² *Безсонова С. С., Равевський С. Д.* Золота пластинка із Сахнівки.— *Археологія*, 1977, № 21, с. 39.

³³ *Онайко Н. А.* Античный импорт..., табл. X (4916).

³⁴ *Степанов П. К.* Вказ. праця, с. 9, 30.

³⁵ *Граков Б. Н.* Вказ. праця, табл. XIII (д); *Степанов П. К.* Вказ. праця, с. 17, 30.

няється довгими нащічками та короткою потиличною лопастю. На блясі чітко передані нащічки, якими щільно закутане обличчя богині. Убір закріплюється стрічкою, що проходить поперек чола.

Дещо відрізняється убір на золотих пластинках з цього кургану³⁶. Шоки та шия богині обгорнуті нащічками, але верхня частина убору нагадує високий калаф з широкою основою («скифський»). Всі зображення на блясі виконані сумарно, тому схематично виглядає і головний убір. Нащічки в обох випадках передані досить чітко, дають підставу припустити і один тип убору. Зближує обидва зображення і стрічка чи обруч.

Ще один тип репрезентує трикутна пластинка з кургану Карагодедахш — прикраса головного убору³⁷. На ній зображена богиня в конічному уборі, досить високому з покривалом, накинутим зверху. Поки що це єдиний зразок убору такої форми, але цей факт ще не свідчить про незначне поширення його у Скіфії.

Таким чином, можна назвати кілька поширених типів уборів: 1) калаф, основа якого дорівнює окружності голови; 2) калаф з вузькою основою; 3) митри чи башлики; 4) конічний гостроверхий убір; 5) нащільні стрічки чи діадеми, до яких іноді входить покривало та підвіски. Типи головних уборів, виділені на підставі зображень, все частіше знаходять археологічне підтвердження в пам'ятках Північного Причорномор'я³⁸.

Пам'ятки гірсько-алтайських племен репрезентують кілька типів жіночих головних уборів³⁹. На килимі з V Пазирикського кургану зображена богиня на троні, перед якою стоїть кінний воїн. Голову богині (очевидно, бриту) вінчає високий убір типу калафа з широкою основою та плоским верхом, на потилиці він дещо подовжений до лінії вух⁴⁰. Убір асоціюється із зображеними на східній тканині, де представлена релігійна сцена⁴¹ — жінки, що стоять у молитовних позах біля курильниць. На головах у них високі головні убори з широкою основою та зубчастим верхнім краєм («зубчасті корони»), від яких спускається покривало, прикрашене по краях трикутними пластинами чи вишивкою. В цій же композиції є жінки-служниці, про що можна судити з того, що вони стоять на задньому плані. Ці фігури значно менші і хоча в них такі ж «зубчасті корони», але без покривала.

Подібний головний убір у жінки, зображеній на циліндрі з колекції Клерка⁴². Ще два типи їх походять з II та V Пазирикських курганів: 1) один на зразок «чіпця» з тонкої шкіри, до якого пришиті чотири з'єднані між собою смужки хутра, що прикривають плечі та частину спини; 2) дерев'яний убір з плоским верхом, що точно відповідає розмірам і формі голови жінки. Він становить одне ціле з зачіскою⁴³.

Названі пам'ятки дають уявлення про характерні для Передньої Азії та Алтаю жіночі головні убори. Все це приводить до висновку, що серед різних типів останніх особливо поширений убір покрою «ток»⁴⁴, тобто калаф. Різні територіальні інтерпретації його (способи

³⁶ Граков Б. Н. Вказ. праця, табл. XIII (д).

³⁷ Артамонов М. И. Сокровища скифских курганов..., с. 218.

³⁸ Бидзиля В. И. Отчет Запорожской экспедиции за 1969—1970 гг.; Тереножкин А. И., Ильинская В. А., Черненко Е. В., Мозолевский Б. М. Скифские курганы Никопольщины. — В кн.: Скифские древности. К., 1973, с. 162—164.

³⁹ Руденко С. И. Горноалтайские находки и скифы. М.—Л., 1952, с. 106.

⁴⁰ Там же, с. 90.

⁴¹ Там же, с. 65, 66.

⁴² Там же, с. 66.

⁴³ Там же, с. 106.

⁴⁴ Методика конструирования головных уборов, с. 9.

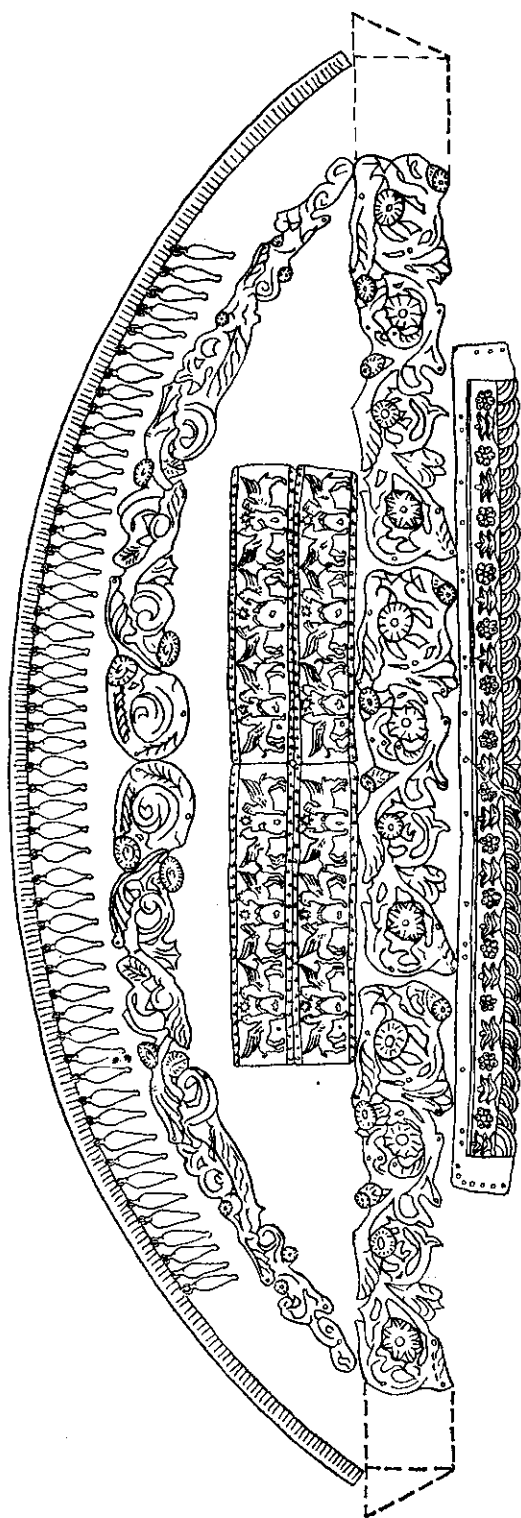

Рис. 3. Схема розташування пластинок на розгортці убору з поховання № 2 (курган № 22 поблизу радгоспу «Червоний Перекоп»).

прикрашання, носіння) свідчать, очевидно, про конвергентне походження цієї форми уборів. Інші їх типи представлені матеріалами мистецтва та археологічними пам'ятками значно рідше (як у Північному Причорномор'ї, так і на Алтаї та в Передній Азії).

Досліджуваний нами убір (з поховання № 2) також, очевидно, мав форму калафа. Про це свідчать довгі золоті стрічки, дугоподібні пластинки, амфоровидні підвіски, характерні для уборів такого типу⁴⁵. На жаль, схема розташування його фрагментів у похованні — матеріал недостатній для реконструкції форми. Більшу допомогу в досягненні цієї мети подає аналіз розміщення золотих прикрас на калафі з Товстої Могили та Чортомлика⁴⁶.

Автори реконструкції помітили, що дугоподібні пластинки часто виготовляли «на місці», коли прикрашали безпосередньо убір, обрізуючи кінці прямокутних стрічок, очевидно, спеціально для оздоблення його опуклої передньої частини. В даному випадку пластинки, ймовірно, були виготовлені ще в майстерні торевта для облямування верхньої частини убору. Над ними кріпився обідок з підвісками, який май-

⁴⁵ Боровка Г. Н. Указ. соч., с. 171; КМИД, рис. 36.

⁴⁶ Там же.

же повністю оточував убір. Це підтверджується тим, що довжина обідка (60 см) може відповідати верхній частині калафа. Крім того, як показує схема розташування деталей у похованні, частина обідка лежала на метопіді, очевидно, він звалився з убору, який ще не повністю зотлів.

Отже, розміри убору в верхній частині (відповідно до обідка) — 60—65 см, а в нижній 56—58 см (середній розмір головного убору). В нижній частині розмістимо ажурні пластинки, орнаментовані квітами. Загальна їх довжина — 46,8 см, що підтверджується схемою їх розташування в похованні: одна лежить зліва на метопіді, можливо, впала з убору, коли він ще зберігав свою форму. Дві інші розлетілись в різні боки, коли завалилася частина стелі камери (рис. 1).

Якщо припустити таке розміщення названих деталей, то матимемо головний убір покрою «ток», з опуклою верхньою частиною — «кокошником», площину якого, очевидно, слід заповнити прямими штампованими стрічками з орнаментом у вигляді трьох пар тварин.

Щоб заповнити поверхню між дугоподібними пластинками та нижнім краєм убору (довжиною 46 та висотою 7 см), пластинки можна розмістити попарно одна над одною. Підставу для цього дають не тільки розрахунки, але й, у деякій мірі, розташування прямокутних пластинок в похованні (рис. 1). Дві з них лежали біля лівого краю метопіди одна над одною таким чином, що можна уявити їх місце на уборі: над метопідою та ажурною золотою стрічкою. Імовірно, так само одна під одною кріпились і дві інші пластинки. Убір, визначений як «кокошник» (калаф з опуклою передньою частиною), доповнювався традиційною метопідою та дротяними кільцями-підвісками (рис. 3). Як видно з малюнка, золоті деталі розміщувались в основному спереду, мабуть, тому, що потилиця та боки були закриті покривалом, яке в даному разі репрезентують прямокутні бляшки з зображенням коня. Дві веслоподібні шпильки закріплювали, очевидно, покривало на уборі. Висота останнього з метопідою — близько 20 см (рис. 3).

Розглянемо комплект золотих прикрас головного убору з поховання № 1 (табл. 2). Тут всі пластинки були зрушені з свого місця гризунами, так що розташування їх на голові не встановлене⁴⁷. Пластини

Таблиця 2

Метопіда	Ажурні пластинки, орнаментовані квітами	Ажурні пластинки з зображенням грифона і сфінкса	Дугоподібні пластинки	Скорові прикраси	Прикраси покривала
34,5 × 3 (см)	1) 17,1 × 3 (см) 2) 18,3 × 3 (см) 3) 4,4 × 3 (см) 4) 5,0 × 3 (см)	5) 13,6 × 2,6 (см) 6) 13,3 × 2,2 (см) 7) 5,7 × 2,4 (см) 8) 6,2 × 2,2 (см)	9) 15,8 × 2,3 (см) 10) 13,3 × 2,5 (см) 11) 15,9 × 2,2 (см) 12) 12,6 × 2,2 (см)	Дротяні кільця (3,5 см)	59 бляшок (2,8 × 2,2 см)

(13 шт.) різні за формою. Біля черепа лежали золоті сережки: вони мають вигляд кілець з кінцями, що заходять один за один; до кожного кільця прикріплено по 10 круглих пластинок-підвісок. На черепі розміщені в ряд і безладно розкидані довгі пластини та прямокутні бляшки, що зображують грифона (він лежить повернутий вліво). Вздовж кістяка з обох боків на місці рук розміщувались бляшки з зображенням грифона.

⁴⁷ Лесков А. М. Отчет Каховской экспедиции за 1969 год.— НА ІА АН УРСР.

Ажурні пластинки оздоблені двома орнаментальними мотивами. Ті, що позначені в таблиці № 1 і 2, прикрашені складним рослинним орнаментом, центр композиції якого — дерево з птахами. Подібний мотив на пластинках № 3 і 4 — завитки аканту, квіти арацеї. Орнамент виконаний високим рельєфом та різьблений. Ця композиція нагадує зображення на прикрасах головного убору з кургану Чортотмлик⁴⁸.

Другий тип пластин (№№ 5—8) має орнаментальну схему, що включає попарне зображення сфінкса і грифона: вони повернуті мордами один до одного, кожний з пересторогою підняв передню лапу. Орнамент виконаний високим штампом, а місце, вільне від зображення, вирізані. Такий же сюжет зображень чотирьох дугоподібних пластинок. Як аналогії цим деталям головних уборів можна вказати чортотмицькі стрічки, прикраси з Єлизаветівського кургану⁴⁹, Товстої Могили⁵⁰.

Згадані вище 13 золотих стрічок не були зафіксовані на черепі небіжчиці. В зв'язку з цим автори реконструкції не зрозуміли деяких деталей убору. В результаті відтворено убір, подібний до шолома, який від чола звужується вгору і має вигляд зрізаного конуса. Дугоподібними пластинками облямований виріз обличчя, ажурними прикрашено верхню частину, а нижню — метопідою та пластинами із зображенням тварин (на рівні плечей). Убір цей складено з золотих деталей без урахування їх призначення за класифікацією М. І. Ростовцева⁵¹.

Відсутність фіксації фрагментів убору в похованні примушує звернутись до розрахунково-графічного методу реконструкції⁵². Окружність основи убору, припустимо, дорівнює 56 см. Ймовірно, він мав покривало, репрезентоване, в даному разі, бляшками із зображенням грифона, отже, золоті деталі розташовані, очевидно, спереду. Наявність дугоподібних пластинок може свідчити про те, що убір має вигляд «кокошника» — калафа з опуклою верхньою частиною.

Розміри дугоподібних пластинок збігаються попарно (№№ 1 і 3 та 2 і 4). Уявимо, що на головному уборі вони були закріплені попарно, двома рядами. Нижню його частину, очевидно, прикрашали деталі, орнаментовані квітами: схожий орнамент, однакова ширина всіх чотирьох пластинок дають змогу припускати, що вона розміщувалась на уборі в одному ряду (44,8 см). Площину, обмежену зверху дугоподібними пластинками, а знизу — прямими стрічками, могли займати пластинки із зображенням сфінксів і грифонів у геральдичних позах. Розміри цієї ділянки слід визначити в 8-9 см висотою і 40 см шириною. Різна ширина золотих стрічок, покритих зображенням тварин у геральдичних позах, свідчить про те, що на головному уборі вони не складають одного ряду: пластина розмірами 13,6 × 2,6 см, очевидно, розміщувалась окремо. Припустимо, що вона кріпилась у верхній частині убору під другим рядом дугоподібних пластинок (рис. 4). Під нею, очевидно, можна розмістити три інші стрічки цього ж типу. Між всіма рядами прикрас, певно, був якийсь проміжок, що визначається при розрахунково-графічному методі близько 10 мм. Проміжки могли заповнюватись бляшками у вигляді пташиних лапок⁵³.

Убір доповнювався метопідою, до якої, очевидно, кріпилися підвіски у вигляді кілець.

⁴⁸ *Онайко Н. А.* Античный импорт..., с. 42, табл. XXXV (г, ж, з).

⁴⁹ Там же, с. 42, табл. XXXV (с).

⁵⁰ КМИД, 1974, с. 36.

⁵¹ *Ростовцев М. И.* Вказ. праця, с. 100.

⁵² *Методика конструирования головных уборов*, с. 9.

⁵³ *Лесков А. М.* Отчет Каховской экспедиции за 1969 г.

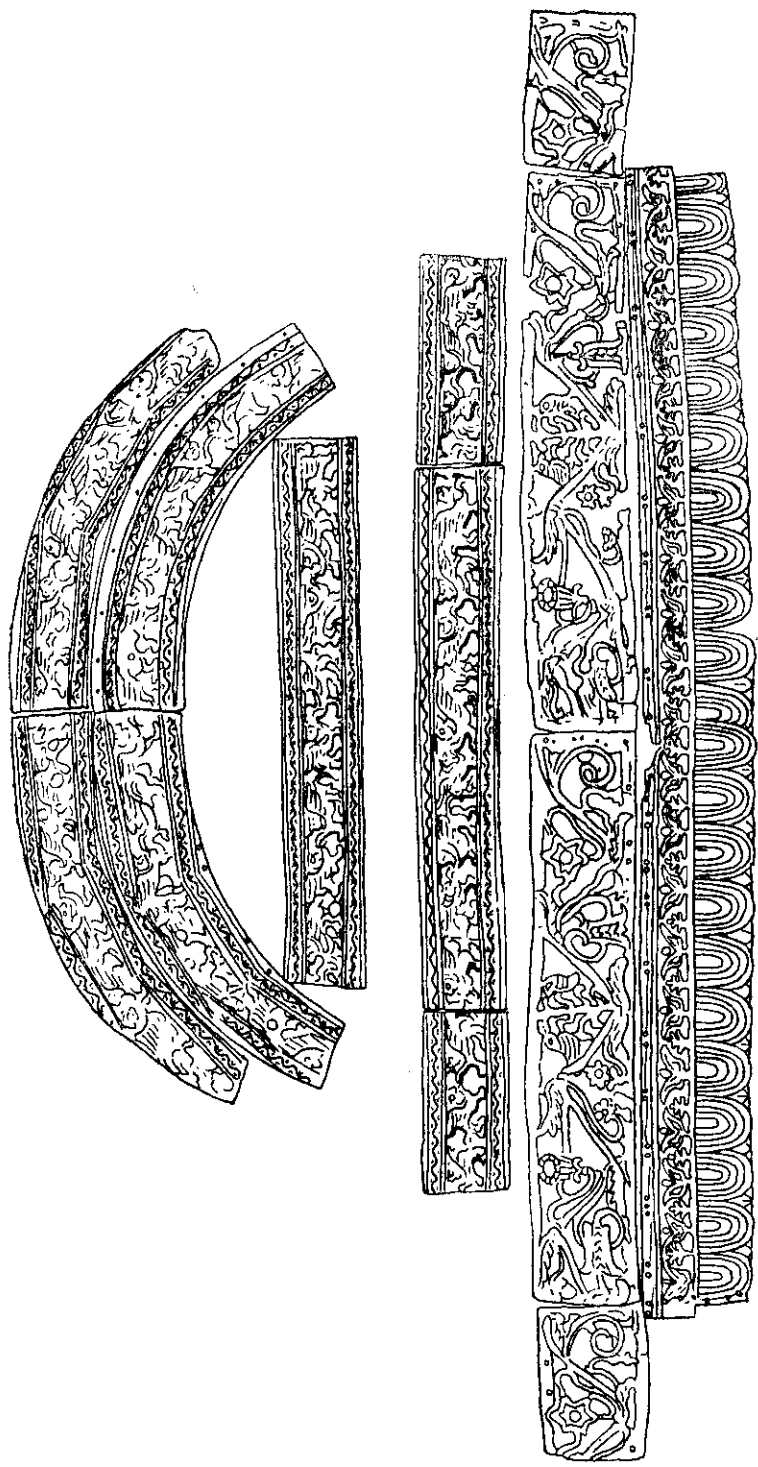

Рис. 4. Схема розгашування пластинок на розгортці убору з поховання № 1 (курган № 22 поблизу радгоспу «Червоний Перекоп»).

Звичайно з приводу запропонованої схеми можуть виникнути заперечення. Але, враховуючи вказані на початку статті помилки, а також попередні спроби реконструкції головних уборів, ми, на наш погляд, відтворили форму убору з мінімальною кількістю гіпотетичних допусків, і тому дискусійним може бути тільки характер розміщення золотих деталей в межах, уже визначених.

Л. С. КЛОЧКО

Реконструкция скифских головных женских уборов (по материалам Красноперекопских курганов)

Резюме

Целый ряд женских погребений в скифских курганах IV—III вв. до н. э. содержит комплексы украшений головных уборов. Среди них особенно выделяются золотые штампованные ленты и бляшки, которые в определенном порядке крепились на уборе типа калаф. Этот порядок воспроизведен на основе анализа золотых фрагментов убора с точки зрения их назначения, фиксации деталей в погребении, а также благодаря изображениям головных уборов в памятниках искусства Северного Причерноморья. Все это является основными посылками для реконструкции формы головных уборов скифянок. Автор, учитывая опыт других исследователей, а также ошибки в предыдущих реконструкциях, делает попытку воссоздать женский головной убор на материалах Красноперекопских курганов Херсонской области.

О. П. МОЦЯ

Питання етнічного складу населення давнього Києва (за матеріалами некрополів)

Поховання давньоруського населення на території Києва і його околиць неодноразово привертала увагу дослідників у дореволюційний та радянський час. Найповніше матеріали київських некрополів IX—XIII ст. використали в своїх працях Л. А. Голубева, М. К. Каргер, П. П. Толочко, С. Р. Кілієвич¹. Але цікавий матеріал цієї категорії археологічних пам'яток часу Давньої Русі є базою для того, щоб порушити знову ряд питань, які вимагають додаткових досліджень. Цьому сприяють і нові праці різних авторів з давньоруської проблематики, що вийшли в останні роки.

На нашу думку, ще недостатньо використані матеріали некрополів для з'ясування етнічного складу населення Києва — «матері городів руських». Б. О. Рыбаков, аналізуючи дані давньоруських літописів та інші писемні джерела, прийшов до висновку, що в IX—XIII ст. у Києві та його околиці збиралася різноплемінна людність: «І полонені ляхи, і поселені князями словени, чудь і кривичі, й найняті варяги, і торки («свої погані») і датчани, й ірландські монахи, і арабські купці, і угорські вершники»². Отже, до Києва, як одного з найважливіших політичних і економічних центрів ранньосередньовічної Європи, стікалося населення з різних земель Русі і багатьох інших країн.

Спробуємо знайти підтвердження цьому в матеріалах поховань. Але тут виникають певні труднощі. По-перше, велика кількість речей іноземного походження завозилась купцями на Русь і, в першу чергу,

¹ Голубева Л. А. Киевский некрополь.— МИА, № 11. М.—Л., 1949; Каргер М. К. Древний Киев, т. 1. М.—Л., 1959; Толочко П. П. Исторична топографія стародавнього Києва. К., 1970; Кілієвич С. Р. Киевский детинец IX—первой половины XIII вв.— Автореф. канд. дис. К., 1976.

² Рыбаков Б. А. Поляне и северяне.— СЭ, вып. 6-7. М., 1947, с. 97.